ORBÁN JÁNOS*

REFORMÁTUS TEMPLOM
A GUBERNIUM SZÉKVÁROSÁBAN**

Kulcsszavak: *barokk, építészet, református templom, Bánffy Farkas, Samuel Krempels, Schilling Boldizsár, Szeben, erdélyi Gubernium*

A szebeni reformátusok temploma nemcsak építészeti kvalitásai miatt méltó figyelemre, hanem azért is, mert a legtöbb szimbolikus jelentőséggel bíró református építkezések egyike volt a 18. századi Erdélyben. 1790-ig Szebenben székelte a Gubernium, oda szaladtak össze a tartomány vezetésének szálai, a szászok lakta városban tehát nagy számban éltek országos kormányzati tisztségeket betöltő kálvinista vallású főrangúak, az államapparátusban tevékenykedő református hivatalnokok tömegéről nem is beszélve. Mivel a Gubernium és a Főkonisztórium – az erdélyi református egyház legfelsőbb világi vezetőtestülete – összetételében személyi átfedések voltak, az utóbbi is rendszerint Szebenben ülésezett. Az istentiszteleteket magánházaknál tartani kényszerülő református elit számára a monumentális evangélikus és immár katolikus templommal is büszkélkedő „fővárosban” a *saját templom* lelkeségi vonatkozásai mellett a Diploma Leopoldinum szavatolta felekezeti egyenjogúság jelképeként reprezentációs szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bírt volna. Mária Terézia korának ellenreformációs légkörében azonban erre gondolni is alig lehetett: akkor még egy jóval szerényebb próbálkozás is csúfos kudarcba fulladt. A református főurak ugyanis már 1759-ben kísérletet tettek a szebeni egyházközség létrehozására: megvetették a papi és kántori fizetés alapjait, istentiszteleti célra pedig egy romladozó Mészáros utcai ház emeletét készültek felújítani és bérelni a segesvári magisztrátustól.¹ Ezt azonban a katolizált gubernátor, Kemény László meg-

* ORBÁN János, dr. (1981), művészettörténész. A Maros Megyei Múzeum munkatársa. Kutatási területe a barokk és klasszicizmus korának erdélyi művészete, különös tekintettel Marosvásárhely és környéke építészetére, valamint a főúri és református építetőkre. Fontosabb munkái: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011; *Református kollégiumépítkezések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában. Nagyenyed, Kolozsvár, Marosvásárhely*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat, II. (XII.) évfolyam, 2007, 253–287.

** Köszönet illeti Varró Sándor nagyszzebeni református lelképásztort, aki a helyszíni kutatást lehetővé tette és hozzáférést biztosított az egyházközség rendezetlen levéltári anyagához. Itt jegyezzük meg, hogy az iratanyag áttekinthetatlensége miatt nem volt módunk a levéltár rendszeres vizsgálatára, esetlegesen előkerülő források tehát árnyalhatják még az alább felvázolt képet.

1 1759. szeptember 2. Főkonisztórium ülésgyűjtyőkönyv 1751–1773, 319–321. Az Erdélyi Református Főkonisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvár (a továbbiakban *Főkonisztórium levéltár*). Külön *instructio* is készült a kényes körülmények között (kormányzati székhelyen, „adversarius atyafiak” által körülveve) munkálkodó szebeni lelkész számára. Uo. 20/1759.

akadályozta;² a kezdeményezők pedig az udvarnál kényszerültek bizonygatni, hogy nem új templom vagy oratórium építésére készülnek, „hanem szorosak lévén szállásaink, a szomszédságba fogadtunk tágasabb házat, s ezt kívánjuk reparáltatni”.³ Az ügy végkimenetelét nem ismerjük, mindenesetre jól érzékelteti az erdélyi református elit szűk mozgásterét Mária Terézia uralkodásának évtizedeiben.⁴

„ÁLDOTT LÉGYEN EZ A VÁROS! MELYNEK KAPUI NÉKÜNK-IS MEG-NYILTANAK”⁵

Az évtizedek alatt felhalmozódott sérelmek és az elfojtott energiák felszabadulása magyarázza az erdélyi református főurak határozott, anyagiakat nem kímélő és egységes fellépését akkor, amikor II. József trónra lépésével „a Délszínben ragyogó Igazság Napja a tudatlanság és sötétség homályát el kezdette oszlatni”,⁶ és a templomépítés útjából elhárultak a fő akadályok: 1781-ben a türelmi rendelet a protestánsok diszkriminációját, a concivilitas-rendelet⁷ pedig az idegenek telekvásárlási tilalmát oldotta fel a szász városokban. II. József 1783-as erdélyi látogatása idején Bánffy Farkas, Kendeffy Elek és Teleki Sámuel guberniumi tanácsosok, valamint Bethlen Pál királyi táblai elnök kérvénnyel fordult a császárhoz a templomépítés ügyében, melyre ott helyben igenlő választ nyert, az uralkodói jóindulatot pedig 1783. július 9-én udvari rendelet is szentesítette.⁸

2 1760. január 25. Főkonzisztórium ülésgyűjtemény 1751–1773, 356–357. Uo.

3 A Főkonzisztórium fogalmazványai az udvari kancelláriához és Dömjén Gergely udvari ágenshez. Szében, 1760. február 3. Uo. 7/1760.

4 1761 októberében a katolikus püspökkel s az erdélyi katonai főparancsnokkal készültek tárgyalni az imaházról. 1761. október 25. Főkonzisztórium ülésgyűjtemény 1751–1773, 443. Uo.

5 Az alcím Benkő Ferencnek a szebeni templom felszentelésén mondott ünnepi prédikációjából származik. BENKŐ Ferenc: *A keresztény szeretetnek egyik nevezetes emlékeztető oszlopa...* Kolosvárat, 1787.

6 Uo.

7 A témában lásd Angelika SCHASER: *Reformele iosefine in Transilvania și urmările lor în viața socială*. Hora, Sibiu, 2000. 66–78.

8 *A Nagy Szebeni Reformata Eklésiának nagyobb Protocolluma, mely az új templomnak és parochiának 1783. esztendőben lett felállításától fogva hiteles írásokból, és a kisebb Protocollumokból az akkor élő méltóságoknak és több eklésia tagjainak is tulajdon kezek írásával megerősítettven, irattatott...* MDCCXC (a továbbiakban *Szebeni protocollum*), 3–5. Az alábbiakban sűrűn idézett kötet az eklésia korai történetének legbecsesebb forrása (Szebeni Református Egyházközség Levéltára, I/1). Első részét 1790-ben állította össze Mihelyes János guberniumi és konzisztórium kancellista, az utókor lelkére kötve további vezetését. 1783–1784-re vonatkozóan eredeti források alapján írta meg az alapítás történetét (3–13. oldal). Az 1785–1790 közötti időszakra nézve (1–61. oldal) a Benkő Ferenc által elkezdett első anyakönyvet másolta, szerkesztve, néhol cenzúrázva és kiegészítve más forrásokkal (az eredeti anyakönyv az állami levéltárban: *A Szebeni Réformata Eklésia emlékezet könyve 1785–1812*, a Román Állami Levéltár Szeben Megyei Hivatalában, 378. leltár, Anyakönyvek gyűjteménye, nr. 44. A továbbiakban *Szebeni anyakönyv 1785–1812*). A kötet Mihelyes összeállítását követően a lelkészek névsorát tartalmazza (a 20. század elejéig felvezetve, 62–65. oldal), majd az 1823–1856 közötti presbitériumi gyűlések jegyzőkönyvévé alakul át (69–386 oldal). Ezután 58 számozat-

Ezt követően, 1784. március 16-án Bánffy Farkas igen előnyös helyen, a város szívében megvásárolta a szelindeki evangélikus pap, Thomas Filtsch Mészáros utcai telkét 4000 rajnai forintért, majd a református Főkonzisztóriumnak ajándékozta a templomépítés céljára.⁹ A telken hamarosan el is kezdődött az építkezés: 1784. május 19-én 12 000 magyar forintra rúgó szerződést kötöttek Samuel Krempels szebeni kőművespallérrel, hogy „*amint ezt az ar-ról költ contractus bővebben előmutatja, hogy a templom ablakaira kívántató rostélyokon, harango-kon, orgonán, és a tornyon lévő gombon, koronán és asztalon kívül mindeneket a méltóságos Fő Consistoriumnak legkisebb succursusa nélkül a legutolsó szegig, legkisebb hiba s hijánosság nélkül elkészítsen*”. A tekintélyes összeg ellenében tehát a pallér a teljes épületet felvállalta.¹⁰ Krempels kivitelezői szerepét a templom toronygombirata is megerősíti, az ácspallér személyét pedig a szintén szebeni Johann Schneiderben azonosítja.¹¹ Arról, hogy az igényes architektúra kialakításában játszott-e szerepet tervező építész, sajnos mélyen hallgatnak az általunk vizsgált források.

Az építkezés anyagi hátterét javarészt adományok biztosították: a Főkonzisztórium 1783. augusztusában szólította fel Erdély református rendjeit az „*eddig közönségesen oly szűkszakad-va óhajtott*” templom ügyének támogatására.¹² 1783. december 1. és 1787. szeptember 30. között igen tekintélyes összeg, 14 121 magyar forint és 21 krajcár gyűlt össze: a kálvinista főurak esetenként példátlanul nagy, három-négy számjegyű összegekkel járultak hozzá az építkezéshez, ami jól érzékelteti az ügy szimbolikus jelentőségét. Bánffy Farkas tíz alkalom-mal összesen 2007 magyar forintot, Korda György 1000, Bethlen Pál, a Királyi Tábla elnöke 900, Daniel István guberniumi tanácsos 900, báró Alvinczi Gábor 590, gróf Friz 512, Teleki Sámuel guberniumi tanácsos, valamint Kendeffy Elekné 500–500 magyar forintot adomá-nyozott, hogy csak a legszembeötlőbb összegeket említsük.¹³ A gyűjtés az építéssel párhuzam-osan zajlott, az anyagiak csappanása esetén a Főkonzisztórium sietett gondoskodni az ada-kozási kedv felélesztéséről, 1785-ben például körlevélben bízta a Horea-lázadás pusztításai által nem érintett birtokosokat előzetesen ígért adományaik befizetésére.¹⁴

Az építés üteme az anyagi lehetőségeknek megfelelően gyors is volt: 1785 elején három heti munka híján már készen álltak a falak,¹⁵ augusztus 30-án pedig „*öröm és trombitaszók*” között felhelyezhették az idősebb Bethlen Gergely és felesége¹⁶ által készíttetett két torony-

lan, üresen maradt lap következik (egy-egy bejegyzéssel 1820-ból a fundatiókról és 1835-ből az I. Ferenc halálakor tartott gyászszertartásról).

9 1784. októberében a Filtsch-telek hátsó részének Brukenthal Sámuel gubernátorral való cseréje útján sikerült megszerezni az egyházközség számára a szomszédos telek (Albrecht-örökösök háza) Mészáros utca felőli részét is. Az ezen lévő házat a lelkész, a harangozó, és a főkonzisztórium tit-kár lakásává, valamint a főkonzisztórium levéltár őrzési helyéül jelölték ki. *Szebeni protocollum*, 12.

10 Uo. 6–7.

11 Uo. 18.

12 Fogalmazvány. 1783. augusztus 24. *Főkonzisztórium levéltár*, Ügyiratok, 154/1783.

13 *Szebeni protocollum*, 6–9.

14 Fogalmazvány. Szeben, 1785. január 9. *Főkonzisztórium levéltár*, Ügyiratok, 5–6/1785.

15 Fogalmazvány. Szeben, 1785. január 9. Uo. 5–6/1785.

16 A templom építéstörténetében, amint látni fogjuk, három Bethlen Gergely is szerepel. Az itt sze-replő, forrásaink által idősebbként jelölt Bethlen Gergely (1717–1792 k.) közhivatalt nem viselt, a történetírás öt Naláczy Borbálától született gyermekét tartja számon. Fia a szebeni eklézsia első ku-rátora, ifjabb Bethlen Gergely (1760–1816), 1792-től kamarás, 1794-től guberniumi tanácsos, a

gombot is.¹⁷ A felszentelésre bő egy esztendő múltán, 1786. november 26-án került sor: az alkalom ünnepélyességét jelzi, hogy Martin Hochmeister kiadásában még az istentisztelet rendje is napvilágot látott.¹⁸ Benkő Ferenc lelkész mellett Szabó Sámuel enyedi teológiaprofesszor prédikált;¹⁹ az események jelentőségét hangsúlyozza az is, hogy a két pap „szent tanításai” Daniel István és felesége, Mikes Anna jóvoltából utólag nyomtatásban is megjelentek.²⁰ 1786-tól tehát Kálvin Szebenbe szorult hívei hosszú évtizedek után végre saját templomukban zenghették a zsoltárt – a jelek szerint már orgonakisérettel, hiszen a mindenről gondoskodó Bánffy az előző hónapban orgonát is vásárolt.²¹

A születőfélben lévő egyházközség fejlődését pozitívan befolyásolta, hogy 1786. május 1-jétől Marosvásárhelyről Szebenbe helyezték a Királyi Táblát, emellett a Guberniumot is két részre (Politicum és Judiciale) tagolták – mindez újabb református tisztségviselők és hivatalnokok Szebenbe áramlásával járt együtt. A telekvásárlás újabb keletű lehetőségét kihasználva a magyar natiohoz tartozó református főrangúak egyre nagyobb számban szereztek házat a városban, az egyházközség protocolluma minderről részletekbe menő elégedettséggel be is számol.²² Közben alakult az eklézsia első tisztségviselőinek névsora: a Főkonzisztórium még 1785. január 1-én meghívta lelkésznek az elhunyt Kendeffy Elek udvari papját, a kiváló Benkő Ferencet.²³ 1786. májusában nevezték ki kurátornak ifjú Bethlen Gergelyt; Eperjesi Ferenc előző évben lett kurátor-helyettes (1788-ban Nagy Dániel szebeni polgár és guberniális

nagyenyedi kollégium kurátora, neves tudománypártoló. Harmadik Bethlen Gergelyünk (1733–1785), Kendeffy Rákhel (mh. 1798) férje, alezredes a család más főágazatához tartozik. Lásd LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum, Bp., 1927. 471, 532–535.

17 *Szebeni protocollum*, 14.

18 *A N. Szebeni reformata eklézsia új templomának fel-szentelésekor lévő isteni tiszteletnek rendi*. Nyomtatott Hochmeister Márton privil. Typogr. által, é.n., h.n. (Szeben, 1786). A Szebeni Református Egyházközség Levéltára, I/47a.

19 *Szebeni protocollum*, 24.

20 *A' mostani ditsóségesen uralkodó felséges tsászár II. Josef ... engedelméből épült N. Szebeni ref. templomnak felszentelésekor mondott szent tanítások ...* Kolosváratt, a Ref. Kollegyom' betűivel, 1787. Benne: SZABÓ Sámuel: *Szent tanítás, a melyet a nagy szebeni leg-első ujj reformatum templomnak fel-szentelése alkalmatosságával tett...*; BENKŐ Ferenc: *A keresztény szeretetnek egyik nevezetes emlékeztető oszlopa...* Kolosváratt, 1787.

21 Apróbb munkálatok persze ezután is zajlottak: 1787-ben az utcát flasztereztek a templom környékén. Lásd *Perselypénz számadása 1786–1793*, Szebeni Református Egyházközség Levéltára, I/45, lapszámozás nélkül. (A továbbiakban *Perselypénz számadása*.) A toronyablakok zsalugátereit („torony táblák”) 1791–1792-ben készítette Baranyai Pál asztalos és Detvai János lakatos (Uo. 1791, 1792); újakat egyébként 1868-ban rendeltek (Presbitériumi jegyzőkönyv 1856–1870, 151. Szebeni Református Egyházközség Levéltára, I/15; a továbbiakban *Presbitériumi jegyzőkönyv 1856–1870*). Baranyai Pál szebeni asztalos ekkoriban sűrűn szerepel az egyházközség háztáján: 300 magyar forint kölcsönt vett fel, emellett a presbitérium tagja volt. A Pest vármegyei Dunavecseről származott, 1787-ben vette feleségül a szebeni polgár Roth asztalos lányát, Anna Máriát. János fiukat 1788-ban keresztelték (keresztapja Michaelis professzor és ifj. Hochmeisterné), házuk a Kistrét utca 257. szám alatt volt. Lásd *Perselypénz számadása* valamint *Szebeni protocollum*, 36, 40, 45, 49, 54.

22 *Szebeni protocollum*, 22–23. A negyven évvel későbbi helyzetet lásd uo. 95.

23 Uo. 14. *Benkő Ferenc* (1745–1816) később enyedi professzor, természettudós, művelődéstörténünk jeles alakja. Lásd HUBBES Éva: *Benkő Ferenc egyetemjárása*. Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Rudabánya, 2004. (további könyvesszettel)

cancellista váltja a tisztségben), egyházi Szóts Ferenc lett.²⁴ Kántornak 1787-ben Kováts Zsigmondot hívták meg 200 magyar forint fizetésért Vízaknáról, az első harangozó a marosvásárhelyi Sós János volt.²⁵ A fizetésalapok megteremtésében ismét Bánffy Farkas járt az élen: a kántor számára egy 400 magyar forintos (1786), a harangozó számára egy 300 rajnai forintos (1787) tőke kamatját adományozta.²⁶ 1789-ben gróf Székely Ádám, 1790-ben pedig özv. Bethlen Ádámné Bánffy Zsuzsanna²⁷ hagyta egy-egy 1000 magyar forintos tőke kamatját a lelkeszi fizetés pótlására,²⁸ de évente adakozott ezekre a célokra több Szebenben hivatalt viselő református nemes is.

A BERELENDEZÉS

A berendezés ugyancsak a főrangúak adományaiból gyarapodott elsősorban. 1786. január 26-án Kendeffy Rákhel férje, Bethlen Gergely alezredes temetése alkalmából két karos és negyven hosszú padot adományozott.²⁹ A padok ma két hosszú sorban helyezkednek el a hajóban, a félköríves térbővületben a fal vonalához igazodó, íves kialakítású darabokat találunk. Oldallapjaik mindenhol barokkosan íveltek, felső részükön volutás lezárással. Az előlapos padokat mélyített mezők tagolják, felső sarkaikon egymásra merőleges volutákkal. Elképzelhető, bár bizonyítani nem tudjuk, hogy ezek azonosak a Kendeffy Rákhel által adományozott padokkal.

Az adakozásban végig élén járó Bánffy Farkas 1786-ban vásárolt 40 magyar forintért a szebeni szász ispotálytól egy kisebb orgonát, melyet 32 forint 40 dénárért javíttatott meg a templom számára. Hetzel Károly evangélikus asztalos (református felesége révén) ugyanebben az évben úrasztalát, Bethlen Gergely pedig egy kisebb harangot adott az új egyházköz-

24 *Szebeni protocollum*, 24, 48.

25 Uo. 41.

26 Uo. 21–22, 30–31.

27 Bánffy Farkas magtalan testvére. Lásd RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. S. a. r. Jakó Zsigmond. Kriterion, Buk., 1970. 266.

28 *Szebeni protocollum*, 50–52, 57. Székely Ádám azzal a feltétellel mondott le a Szalántzi Zsigmondnál lévő tőkéről, hogy kamatait haláláig élvezhesse, utána kerüljön a Főkonzisztórium kezelésébe. Hasonló feltételek mellett mondott le a szebeni templomépítésre kölcsönzött 1000 forint tőkéről is 1786-ban (Székely Ádám a Főkonzisztóriumhoz. Szederjes, 1786. június 29. *Főkonzisztórium le-veletár*, Ügyiratok, 156/1786). Székely 1789. május 31-én el is hunyt: „Meghalálozván méltóságos gróf Boros-Jenő [!] Székely Ádám úr, mint utolsó deficiens és a méltóságos Fő Consistoriumot tévé felkelhető javaiban legatariussá, a Fő Consistorium Szebenben Castrum Dolorist tartatott 5a Julii B[enkö] F[erenc] akkori Loci Minister által Birák 21:3. Azon a napon elprédikáltak Enyeden, Kolosvárt és M[aros] Vásárhelyen is. Holt meg 31dik Maji.” *Szebeni protocollum*, 54.

29 Egy koporsó és 28 sing fekete bársony társaságában. Uo. 20. Bethlen Gergely alezredes 1785. november 20-án hunyt el, ugyancsak Szebenben, december 18-án: „halotti pompája tartatott két tanításban Verestoi György és Benkö Ferentz uramék által, teste vitetett Kamarásra”. Uo. 16. (Tehát nem Szebenben temették, vö. LUKINICH: i. m. 471.)

ségnek.³⁰ A közadakozásból öntetett 8 mázsás második harang 1787-ben szólalt meg,³¹ közben a klenódiumok is gyorsan szaporodtak: Teleki Sámuelné iktári Bethlen Zsuzsanna 1785-ben, férje nagyváradi kerületi biztossá való kinevezésekor egy ön keresztelőkannát (felirata: *G. I. B. S. 1785*), ifj. Bethlen Gergely 1786-ban egy elefántcsont kancsót, özv. Bethlen Gergelyné 1787-ben egy aranyos ezüst fedeles poharat (felirata: *Gróf Bethlen Gergely és Gróf Kendeffi Rákkal tsináltatták Isten Ditsőségére 1772.*); a Főkonzisztórium 1786-ban egy aranyos ezüst poharat, két ezüst tányért, valamint textíliákat adományozott.³²

A berendezés legigényesebb darabjának számító fa szószéket a hajó hossztengelyének fókuszába, az íves térbővület közepére helyezték; keskeny felvezető lépcsőjét a falban alakították ki (8. kép).³³ A hengeres szószékkosár mellvédjét három, egymástól csüngő rózsafüzérekkel elválasztott mélyített mező tagolja: a mezőket keskeny, pálcára csavarodó szalagmotívum kereteli, belsejüket aranyozott rózs- és virágfüzérek töltik ki, sarkaikat rozetták ékesítik. Fellettük keskeny szívélcs-sorból mintázott gyűrű, az enyhén kihajló felső peremen pedig leveles koszorú húzódik. Alsó peremén vesszőnyaláb szalad körbe, melyre aranyozott leveles ágak tapadnak. A kosár alatt egy vajatolt felületű félgömb, lennebb egy váltakozó aranyozott levelekkel és bogyós termésű fantáziavirágokkal ékesített, kehelyszerű idom helyezkedik el. A kompozíciót alulról záró kis gömbhöz babért idéző húsos levelek tapadnak, csüngő bogyófürtökkel váltakozva. A mellvéd belső felületén festett fekete felirat szalad körbe: *EZEN PRÉDIKÁLO-SZÉK ÉPITTETETT A TISZTELETES BENKÓ FERENTZ URAM IDEIEBEN MDCCXC.*

A felvezető lépcső ajtaja a szószék hátlapjában nyílik. Ezt a kosárnál csigavonalas, a koronánál szögletes végű voluták, cseppsoros triglifek és csüngő virágfüzérek szegélyezik. Az ajtó fölött kétoldalt rögzített, aranyozott függönydísz leng – elomló redőinek megmunkálása kiváló szobrász kezére vall (9. kép). A korona harang formájú, peremén meanderes és gyöngy-soros gyűrű húzódik, ívelt felületét füzérek tagolják, felső része gerezdelt. Csúcsára a fiaért vérét ontó pelikán alakja került, kissé esetlen kivitelben. A korona lapos belső felületén szépen faragott leveles-índás mustra és szívélcs szalad körbe, közepén szépen mintázott, rozettaszerű, örvénylő leveles motívum, melyből gerezdes dísz csüng alá. Belső peremén körirat: *TSINALTATTAK EZEN KORONAT A SZEKENI REFORMATA EKLESIAK MELTOSAGOS GROF BETHLEN GERGELY UR ES ELETE PARJA MELTOSAGOS BARO NALATZI BORBARA ASZSZONY NAGYSAGOK. MDCCLXXXIX.*

A szép kivitelű szószékkorona a források szerint 1789. november 4-re készült el, idősebb Bethlen Gergely és felesége, Naláczy Borbála 200 rajnai forintot adományozott erre a célra.³⁴

30 *Szebeni protocolum*, 20. A harang felirata ugyanott közölve: *FOLTI BALINT JOSIKA MÁRIA 1689.*

31 Uo. 32. A harangra Péchy Mihály főhadnagy, építész-hadmérnök is adományozott 4 magyar forintot és 44 dénárt. Legnagyobb bánatunkra ez az egyetlen felbukkanása a templom korai történetének ma ismert forrásaiban. A harang felirata ugyanott közölve: *PLA LIBERALITAS SACRO USUI ECCLESIAE HELVET. CONFES. CIBINIENSI DICAT MDCCLXXXVII.* A két mai harangot 1896-ban illetve 1928-ban öntötték.

32 Uo. 14, 20, 31.

33 A szószék Emil Fischer fotográfus figyelmét is felkeltette, lásd Nicușor Dănuț Ivănuș: *Sibiul de altădată în colecția Emil Fischer* 2. Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, 2007, 48.

34 Uo. 44, 52. A protocolum a feliratot is megőrökíti.

Munkálatai már 1788-ban zajlottak, aranyozását 1789-ben végezték.³⁵ A perselypénz számadása szerint a szószékmellvédért („*cathedra*”) 1789-ben fizettek az asztalosnak és a képfaragónak.³⁶ Erre a célra fordították a gróf Thorotzkai Zsigmond által adományozott 100 rajnai forintot is.³⁷ A lelkész feljegyzése szerint „fejéren” 1789 novemberében készült el,³⁸ festését 1790 szeptemberében végezték el 120 rajnai forintért – így a hetedfél esztendei szolgálat után enyedi professzorrá kinevezett, virágzó egyházközséget maga után hagyó Benkő már erről tarthatta búcsúpédikációját október 18-án.³⁹

Egyértelmű tehát, hogy a szószék elemein 1788–1790 között asztalos, képfaragó (szobrász) és aranyozó egyaránt dolgozott, kilétüket azonban nem tárják fel a rendelkezésünkre álló források. Pedig joggal vetődik fel a kérdés, hogy a templommal egyidőben épülő Brukenthal-palota belső díszítésében fontos szerephez jutó,⁴⁰ Szebenben élő főúri megrendelők számára is dolgozó kolozsvári szobrász, Hoffmayer Simon (mh. 1800) nem jöhet-e szóba a szószék mestereként,⁴¹ nemcsak a palotában személyéhez kötött kályhák copf részletformáinak ismétlődése,⁴² hanem több, általa készített szószék hasonló felépítése okán is. A gyulafehérvári, székelyudvarhelyi és szamosújvári katolikus templomok B. Nagy Margit által Hoffmayernek tulajdonított szószékei, akárcsak az erzsébetvárosi örmény nagytemplom szószéke is ezidőtájt keletkezett; hangvetőik formája és díszítése, a mellvédek leveles vesszőnyaláb-gyűrűi és a hátlapok drapériái sok tekintetben idézik a szebeni református „*cathedra*” megoldásait.⁴³ E megfigyelések azonban elégtelenek annak eldöntésére, hogy szószékünknek mennyiben van köze az 1790-ben még mindig Szebenben lévő⁴⁴ Hoffmayer műhelyéhez; a hosszú életű szószéktípus története⁴⁵ szempontjából nem érdektelen kérdés megnyugtató

35 1788-ban a képfaragó a korona igazításáért, 1789-ben a lakatos a koronába való szegekért vett fel kisebb összegeket. Az aranyozó a korona aranyozásáért 90 rajnai forintot kapott, 1790. november 27-én „kiadtuk az aranyozó még bent lévő restantiáját 30 Rft, nem tartozunk többel.” Lásd *Perselypénz számadása*, 1788, 1789, 1790. évi kiadások.

36 Uo. 1788, 1789, 1790. évi kiadások.

37 „1788. Méltóságos gróf Thorotzkai Sigmond úr ajándékozott 30a Julii a korona festésre 100 rhénens forintokat, amelyek a következő esztendőben a Cathedra csináltatásra fordítottak.” *Szebeni protocollum*, 44.

38 A mellvéd 1789. novemberéig 135 rajnai forintba került. *Szebeni anyakönyv 1785–1812*, 41r.

39 Uo. 41v.

40 Alexandru AVRAM–DÁVID Ferenc: *A nagyszebeni Brukenthal palota belső díszítése*. Ars Hungarica XXIV(1996). 2. 177–187; Alexandru AVRAM: *Contribuții la studiul decorăției interioare a palatului Brukenthal din Sibiu*. Ars Transsilvaniae V(1995). 147–166.

41 B. NAGY Margit: *Hoffmayer Simon élete és munkássága = Uő: Stílusok, művek, mesterek*. Kriterion, Buk., 1977. 95–100. Felhívja a figyelmet a szobrász szebeni tartózkodására is. Uo. 95; Lásd még WEISZ Attila: *Hoffmayer Simon tordai oltára*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat II. (XII., 2007). 217–252.

42 A Brukenthal-palota belső tereiben és a szebeni templomban felbukkanó motívumok hasonlóságára egy ismeretterjesztő füzetben Dana Roxana Hrib is felhívja a figyelmet. Lásd Dana Roxana Hrib: *Locul comun al elementului decorativ. Biserica reformată și palatul Brukenthal din Sibiu*. K.n., Sibiu, 2007.

43 B. NAGY: *i. m.* 95–100.

44 AVRAM–DÁVID: *i. m.* 44. lábjegyzet.

45 Erre nézve lásd PÁL Emese: *Egy brassói román oltárkészítő műhely a 19. századi Székelyföldön = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*.

tisztázásához, úgy véljük, további adatok szükségesek. Még azt jegyeznénk meg, hogy a szebeni szószerk általunk ismert legközelebbi, igencsak figyelemre méltó párhuzamát a mezőmaradasi reformátusok szerény temploma rejti.⁴⁶

„EKKLÉZSIÁNK FUNDÁTORA”⁴⁷

A szebeni templom építését irányító Bánffy Farkast kortársai elfogultság nélkül tekintették az egyházközség alapítójának. Bánffy számára, úgy tűnik, valóságos program, kiemelt ügy volt a guberniumi székváros református egyházának létrehozása: gazdag adományai és az építés körüli buzgalma mellett erről tanúskodik az is, hogy halála után a szebeni templomban is emlékkövet szeretett volna állíttatni a maga számára.⁴⁸ Annak ellenére, hogy a 18. századi Erdély közéletének meghatározó szereplője volt, történetírásunk alig-alig ismeri, ezért az alábbiakban részletesebben időzünk alakjánál.

Idősebb Bánffy Farkas királyi táblai elnök és Bagosi Erzsébet fiaként 1723 táján látta meg a napvilágot Bonchidán.⁴⁹ Tanulmányait a kolozsvári református kollégiumban kezdte,⁵⁰ 1747-től a leideni egyetemen hallgatott jogot.⁵¹ Hazatérve végighaladt az erdélyi közhivatalok teljes ranglétráján: pályáját a Királyi Tábla számfeletti ülnökeként kezdte 1754-ben, valóságos ülnökké 1760-ban nevezték ki.⁵² 1766-ban kolozs vármegyei főispán lett,⁵³ de a jelek szerint ennél is komolyabb feladatok vártak rá az erdélyi politikában: ugyanazon év augusztusában guberniumi tanácsosnak terjesztették fel református részről, az udvar választása pedig

Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Mvhely–Kvár, 2011. 288, 289–290.

- 46 A mezőmaradasi templomban található klasszicizáló késő barokk szószerk, papi ülőszék, két patronusi pad és úrasztala együttesének története egyelőre feltáratlan. A szószerk arányai zömökebbek, formái néhol vaskosabbak, de felépítése, díszítőmotívumai és azok elosztása is a szebeni társdarab kialakítását idézi. Talán nem érdektelen, hogy a faluban a 19. század első felében a szebeni szószerket készítettő Bethlen Gergely unokája, Pál (1783–1866, a közismert ’48-as emigráns ezredes, Gergely apja) is birtokos (Lukinich szerint a szebeni eklézsia főgondnoka volt, de ennek a csábító körülménynek ellentmondani látszik saját adatunk, mely szerint 1821-ben egy *Keresden lakó* Bethlen Pál köszönt le a főgondnokságról). LUKINICH: *i. m.* 546. vö. 98. jegyzettel. Lásd még BENKŐ Károly: *Marosszerk ismertetése*. Nyomtatott a róm. kath. Lyceum betűivel, Kvár, 1868–1869. 321–322.
- 47 Pápai István lelkész nevezi így Bánffy Farkast halála feljegyzésekor. *Szebeni anyakönyv 1785–1812*, 95.
- 48 Végrendeleti melléklet. 1789. március 31. A Bánffy család levéltára a Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Hivatalában, 320. fond (a továbbiakban *Bánffy levéltár*), 1080, 18.
- 49 Bánffy Farkas gyászjelentése. Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, Gyászjelentések, 2400. Születési helyére végrendeletei utalnak.
- 50 Bánffy Farkas végrendelete. 1788. július 1. *Bánffy levéltár*, 1080, 10.
- 51 SZABÓ Miklós–SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Mentor, Mvhely, 1998. 67.
- 52 Kinevezései: Bécs, 1754. február 2.; Bécs, 1760. július 25. *Bánffy levéltár*, 1078.
- 53 *Halmágyi István naplói (1752–1753, 1762–1769) és iratai (1669–1783)*. S. a. r. SZÁDECZKY Lajos. A Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó–Hivatala, Bp., 1906, 243, 249. Kinevezése 1766. január 27-én kelt Bécsben. *Bánffy levéltár*, 1079.

óra esett.⁵⁴ 1773-as erdélyi útja során személyesen is megismerkedett II. Józseffel, a császár róla formált véleménye döntően befolyásolhatta Bánffy további pályáját: fondorlatossága ellenére tehetségesnek és „használhatónak” vélte a guberniumi tanácsost, akinek javadalmazása 1774-től meg is emelkedett 500 forinttal.⁵⁵ A császár a jelek szerint jól ítélte, a kortársak szerint Bánffy a jozefinista reformpolitika első számú végrehajtója lett Erdélyben.⁵⁶ Az 1770-es években már a felvilágosult reformereket tömörítő szebeni Szent András szabadkőművespáholy tagja, később a tartományi páholy nagymesterének, Bánffy György gubernátornak a helyettese volt.⁵⁷ Tanácsosként a kormányzatban igen aktív, több guberniumi bizottság vezetőjeként tűnt ki.⁵⁸ Néhány év múltán már országos tisztségek vártak rá: 1777–1782 között országos főbiztos, 1783-ban a rendek elnöke lett.⁵⁹ 1787-ben – a Nagyfejedelemség történetében reformátusként először – elnyerte a kincstartói tisztséget,⁶⁰ 1790 után aztán szerepe volt a II. József idején megnyirbált szerv jogköreinek visszaállításában.⁶¹ A testi fogyatékkal élő (púpos)⁶² Bánffy életének 71. évében, 1794. november 13-án család és utódok nélkül hunyt el, így öfelsége aranykulcosos hívét, belső titkos tanácsosát és főlovászmesterét, a Szent István rend commendátorát csupán gyászoló testvérei búcsúztatták.⁶³ Végakarata szerint Bonchidán temették el.⁶⁴

Családjában a református közszolgálatnak komoly hagyománya volt: atyja a kolozsvári kollégium főgondnoki, majd a Főkonzisztórium elnöki tisztségét viselte. Fia ugyanezt az utat járta be: a kolozsvári kollégiumnak 1765–1767 között, guberniumi tanácsosi kinevezéséig volt főgondnoka,⁶⁵ a Főkonzisztórium elnöki feladatait a hetvenes évek közepétől haláláig látta el.⁶⁶ Végrendeleteiben⁶⁷ megkülönböztetett figyelemben részesítette a református in-

54 HALMÁGYI: i. m. 275–281. Kinevezése 1766. október 8-án kelt Bécsben. Uo. 1079.

55 KULCSÁR Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. Gondolat–Magyar Országos Levéltár, Bp., 2004. 272, 300, 424.

56 RETTEGI: i. m. 423, 426.

57 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830) = Erdély története*. II. Szerk. KÖPECZI Béla. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 1069–1070.

58 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 240, 225.

59 KULCSÁR: i. m. 429.

60 KULCSÁR: i. m. 429; *Szebeni protocollum*, 42.

61 TRÓCSÁNYI: i. m. 483–486, 321.

62 „...termetére nézve deformis, mivel amint szokták mondani, cipőbátú, de értelmes, okos ember”. RETTEGI: i. m. 198.

63 Bánffy Farkas gyászjelentése. Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár Marosvásárhely, Gyászjelentések, 2400.

64 Végrendeleti melléklet. 1789. március 31. *Bánffy levéltár*, 1080, 18.

65 TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*. III. Kiadja a collegium előjárósága, Kvár, 1905. 10.

66 Már 1774-től egyre sűrűbben elnököl az idős Teleki László helyett a gyűléseken. Lásd Főkonzisztórium ülésgjegyzőkönyv 1773–1774; 1775–1776, passim. *Főkonzisztórium levéltár*.

67 A családi levéltár Bánffy Farkas több végrendeletét őrzi. Az első 1787. március 13-án kelt, eredeti példányban maradt fenn. Ezt utólag bővítette, 1788. július 1-jén teljesen új végrendeletet írt, melyet az 1789. március 31-én kelt codicillus egészített ki, és lényegében az 1788-ast bővíti tovább az 1793. július 10-én kelt, részletesebb végrendeleti melléklet is. Utóbbi három összetartozását és együttes jogérvényességét jelzi az is, hogy ezek egy füzött, egységes 1795-ös másolatban maradtak fenn. *Bánffy levéltár*, 1080.

tézményeket, első helyen a szebeni eklézsiát: 1788-ban 3000 rajnai forintos tőke kamatját hagyta a lelkész fizetésére, két, a szebeni és a szenterzsébeti határon vásárolt réttel együtt,⁶⁸ 1793-ban mindezt a szebeni határban időközben megszerzett újabb két darab földdel toldva meg.⁶⁹ 1788-ban 2000 rajnai forintnyi tőke kamatját rendelte nyugdíjként a koruk vagy betegségük miatt szolgálatra képtelen erdélyi lelkészeknek. A kolozsvári kollégiumra 1000 forintos tőkét hagyott két, „*a sidó nyelv és theológiában praesességet viselő tógás deák*” számára ösztöndíjként.⁷⁰ Szigorúan kötelezte örököseit arra, hogy az apja által bevezetett gyakorlat szerint a kollégiumnak a bonchidai jószágból évente adományozott 200 véka búzát halála után is kiszolgáltassák.⁷¹ 1793-ban az elszegényedett kolozsvári nemes szülőktől származó református árvák számára tett 1000 magyar forintos alapítványt.⁷² A nagyenyedi kollégiumra egyebekkel együtt egy nagy művelődéstörténeti értékkel bíró 1431-es kódexet hagyott.⁷³ Kiemelt szeretettel fordult „születése helye”, Bonchida református temploma fele is: 1788-ban 1000 rajnai forint kamatját rendelte karbantartására,⁷⁴ 1793-ban pedig 400 rajnai forintot hagyott a mennyezet elkészítésére.⁷⁵ A közoktatás fontosságát felmérő, felvilágosult főúr arc-éle villan fel abban a rendelkezésében is, mely szerint 300 rajnai forint kamatjának egy részét könyvvásárlásra a bonchidai iskolának, maradékát pedig – egyfajta ösztöndíjként – kiosztásra hagyja a gyermekeiket rendszeresen iskoláztató bonchidai gazdák között.⁷⁶ Végakarata teljesítésével a Főkonzisztóriumot bízta meg, amely eleget is tett a rá háruló kegyes feladatnak.⁷⁷

„...CSAK IGEN SZÉP FELÍRÁSA ISMÉRTETHETI TEMPLOMNAK...”⁷⁸

Az egykori Mészáros utca (Fleischergasse) házainak sorában meghúzódó egyhajós templom tájolása a beépítési adottságoknak megfelelően északnyugat–délkelet irányú. Beépítése nem szabályosan utcavonalas: homlokzata néhány méterrel a mellette található parókiáé elé ugrik és nem is párhuzamos azzal; a kettőt 1859-től téglafal⁷⁹ köti össze. A homlokzati középtor-

68 Végrendelet. 1788. július 1. Uo. 1080, 5–8.

69 Végrendeleti melléklet. 1793. július 10. Uo. 1080, 22.

70 Végrendelet. 1788. július 1. Uo. 1080, 10.

71 Végrendelet. 1788. július 1. és 1793. július 10. Uo. 1080, 9–10 és 29–30.

72 Végrendeleti melléklet. 1793. július 10. Uo. 1080, 30–31.

73 Jakó Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen Kollégium régi könyvtárának kéziratok ritkaságairól* = Uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Kriterion, Buk. 1977. 212–215.

74 Végrendelet. 1788. július 1. *Bánffy levéltár*, 1080, 7–8.

75 Ha életében el nem készíthetné. Ezt egy 50 magyar forintos ajándék egészíti ki Ertsei Zsigmond református lelkész számára. Lásd Végrendeleti melléklet. 1793. július 10. Uo. 1080, 30–31.

76 Végrendelet. 1788. július 1. *Bánffy levéltár*, 1080, 8.

77 Leirat-fogalmazványok. 1794. november 15 és december 14. *Főkonzisztórium levéltár*, 186/1794.

78 Lásd 81. lábjegyzet.

79 A helyén található, parókia elé nyúló kert felszámolását és a téglafal építését 1859-ben határozták el, a parókia fenn szerette volna tartani a közterület részévé váló föld tulajdonjogát is. (*Presbitériumi jegyzőkönyv 1856–1870*, 62, 68, 70, 72, 76; vö: EGERPATÁKI Kis Károly: *Nagy-Szeben városi ev. ref. egyházközség háztartása 1786–1886*. Reissenberger Adolf, Steinhausen Tivadar utódja nyomdájára, Nagy-Szeben, 1887. 7.) A korábbi állapot az 1. képen látható színes nyomaton észlelhető (a Szebeni Református Egyházközség levéltárában).

nyos templomok azon típusához tartozik, melynél a tornyot a hajó terébe vonták; a főhomlokzat pedig ennek megfelelően az utcavonalhoz igazodik – érthető tehát, ha már Kazinczynek is nehezebbé esett azonosítása a környező házak között („*A reformátusokét a házak sorában, csak igen szép felírása ismértetheti templomnak...*”).⁸⁰ Hasonló tér- és tömegalakítású, ún. beugró tornyos templomok a 18. századtól egyre-másra épültek Erdély-szerte, legkorábbi általunk ismert példája az első balázsfalvi görög-katolikus székesegyház (Johann Baptist Martinelli, 1738).⁸¹ A hajó fölé vont homlokzati középtorony – Szebenhez hasonlóan – főleg a sűrűn beépített városi utcák szalagtelkein jelentett előnyös megoldást: optimalizálta a beépíthető felület kihasználását, jól igazodott a környező házak homlokzatsorához, ráadásul a kiszélesedő főhomlokzat szerkesztésére-díszítésére is több lehetőséget kínált. Nem véletlenül alkalmazta tehát a megoldást Brassóban a Kolostor utca házai közé szorított Péter és Pál plébániatemplom (1776–1782);⁸² de hasonló szempontok merülhettek fel az Abrudbánya belvárosában 1796-tól épülő unitárius, illetve a Bel-Magyar utca északi során emelkedő kolozsvári unitárius (1792–1796), majd evangélikus (1816–1829) templomok tervezésekor is.⁸³ Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a tömegalakításnak ez a módja csak nagyvárosi környezetben volt közkedvelt – a 18. század utolsó harmadától számos vidéki templom beugró toronnyal épült szerte Erdélyben (Sáromberke, Erdőcsinád, Erzsébetváros, mechtarista templom stb.).⁸⁴

Kazinczy megjegyzése találoán jellemzi az utcavonalba illeszkedő alaprajzi megoldás sajátosságait, pejoratív élet azonban tompítanunk kell: a főhomlokzat erőteljesen klasszicizáló, letisztult architektúrája önmagában igényesnek számít, még ha a szűk utcában nem is érvényesülhet kellőképpen. A háromtengelyes, egysíkú homlokzatot négy magas lábazatú, dór jellegű fejezettel kialakított pilaszter tagolja, melyek markáns, cseppdíszes-triglifsoros frízt hordanak (3. kép). Fölötte fogsordíszes övpárkány és széles timpanon erősíti a klasszicizáló hatást. A középső tengelyben nyílik a kis lépcsőn megközelíthető főbejárat: egyenes záródású keretnek szemöldökkövét és szárköveit (szalagmotívumot stilizáló) egyszerű mélyített mezők, felső sarkait cseppdíszek ékesítik. A szemöldökrész mélyített mezejébe került a feliratos emléktábla, fölötte profilozott, középen örvénylő rozettával ékesített, faragott kő oromzat. A fekete márványtáblára Bánffy Farkas arannyal festett feliratot készíttetett:

80 *Kazinczy Ferencz eredeti munkái*. Második kötet. Utazások. A M.T.T. megbízásából összeszedék Bajza és Schedel. Egyetemi Nyomda, Buda, 1839. 254. A templom feliratát hibásan és hiányosan közli.

81 TERDIK Szilveszter: *Görög katolikus püspöki központ kiépítése Balázsfalván a 18. században = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Szerk. ORBÁN János. Maros Megyei Múzeum–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Mvhely–Kvár, 2011. 85–115.

82 BÁLINT Ágnes: *Szent Péter és Pál római katolikus plébániatemplom, Brassó* = Romániai Magyar Lexikon, <http://lexikon.adatbank.transindex.ro/muemlek.php?id=269> (2013. január 23.)

83 B. NAGY Margit: *Művészek és mesterek Kolozsvárt (1700–1850)* = Uő: *Stílusok, művek, mesterek*. Kriterion, Buk., 1977. 259.

84 B. NAGY Margit: *Türk Antal építőmester (1750–1798)* = B. N. M.: *Stílusok, művek, mesterek*. Kriterion, Buk., 1977. 32–49; ORBÁN János: *Teleki Sámuel és a sáromberki eklézsia hajdani virágzása = A történetíró elhivatottsága. Vocația istoricului. Emlékkönyv Szabó Miklós születésének 80. évfordulójára*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor–Cornel SIGMIREAN–SIMON Zsolt. Mentor, Mvhely, 2012. 260–261.

DEO / CREATORI REDEMPTORI⁸⁵ SANCTIFICATORI / SACRUM / JOSEPHO II. AUGUSTO PRINCIPE / ANNUENTE / COETUS FIDELIUM HELVETICAE CONFESSIONIS / POSUIT / MDCCLXXXVI

A két szélső tengelyben egy-egy szegmensíves záradéku, kőkeretes-záróköves ablak nyílik. Mindkettőt szegmensíves szemöldökpárkány zárja, alattuk ívelt volutákkal szegélyezett mezőben egy-egy középen szalagos csokorral összefogott, copf füzérpár csüng – a teljes ablakkeret igényes kőfaragómunka (4. kép). Egy szinttel fennebb mindhárom tengelyben körablak nyílik, záró- és vállkövekkel tagolt, profilozott kőkerettel. A triglifisoros fríz és a széles, erőteljes timpanon mögött párkánnyal zárt attikafal húzódik, két sarkán füzérdíszes kőurnákkal.⁸⁶

A toronytest négy oldalát ión pilaszterek szegélyezik, fölöttük két lemeztaggal és gazdagon tagolt párkány-elemekkel. Közöttük toronyóra-számlapok, melyek fölött stukkóból mintázott, középen szalagos csokorral rögzített virágos-leveles ágak csüngenek. A torony három oldalát egy-egy profilozott, vállköves-záróköves kőkerettel kiemelt, zsalugáteres toronyablak töri át, kötényében faragott kő balusztersorral. A koronázópárkány alá oldalanként 3–3 volutákban végződő, vájatolt díszítésű, vaskos gyámot ékeltek. A hatszögű gúlát idéző torony-sisakot színes, mázas cserép fedi, csúcsán toronygombbal.

A két oldalhomlokzat a szomszédos ház tűzfalára, illetve a parókiára néz, kialakítása így érthetően szerényebb. A keretezetlen, szegmensíves záródású hajóablakok fölött körablakok sora húzódik, a főhomlokzatiakhoz képest igénytelenebb kivitelben. Az ablakok sűrű osztású nyílászárói a legtöbb helyen még őrzik az eredeti ólomkereteket és üvegszemeket. A függőleges tagolóelemek a főhomlokzatiakhoz hasonló pilaszterek, vonalukban a fölöttük körbeszaladó vízszintes vakolatsáv, az üres fríz, valamint a gazdagon tagolt koronázópárkány enyhén golyvázódik. Ezek a tagolóelemek és ablaktípusok folytatódnak a hajónál némileg keskenyebb félköríves záradék külső homlokzatán is. A hajót cseréphéjazatú nyeregtető fedi (a térbővület fölött íves lezárással), melyet Emil Fischer fényképén a torony mellett egy egyenes, a hajó fölött pedig egy íves záródású tetőablak tör még át (2. kép).

85 A feliratot az egyházközség protocolluma is megőrizte, itt a második sorban „REDEMPTORI” szerepel.

86 Itt jegyezzük meg, hogy a templom 1880-as Szalay-féle homlokzatrajza, de még Ernst Sonntag 1962-es felmérése is (lásd 112. és 116. lábjegyzet) a három körablak alatt leveles ágakat tüntet fel, a toronytest legalsó regiszterének vakolatát pedig sávozottként jelöli. A díszítések napjainkban nem léteznek, de Emil Fischer 1930 körülnek tartott felvételén sem igazán vehető ki nyomuk. Lásd Ivánuş: i. m. 47. (2. kép).

„...A TZIFRA TEMPLOM AZ EMBERT NEM IDVEZÍTI...”⁸⁷

A belső térbe a főhomlokzat középtengelyébe helyezett, barokk ornamentikájú, kétszárnyú ajtó vezet (5. kép).⁸⁸ Az ajtó mögött hármass osztatú, szűk boltozott tér nyílik, melyet a torony belső támaszaként szolgáló két pillér határol. A bejárati rész hajó felőli nézetét ez a két vaskos pillér határozza meg. A karzaton középük építették be az orgonát.⁸⁹ A pillérek két oldalához illeszkedő ívelt vonalú, tömör karzatmellvédet baluszterek díszítik, felül erősen nyomott, kósáríves kialakítású hármass árkád köti össze őket az oldalfalakkal. A karzatra felvezető csigalépcső a nyugati sarokban indul. A hajó téglalap alaprajzú, félköríves záradékkal (6. kép). Utóbbit félkupolával, magát a hajót pedig széles kettős hevederívekre terhelt, nyújtott csehsüveg-boltszakaszokkal fedték. Ezek sarkait stukkóból mintázott, leforduló, plasztikus akantuszlevelek ékesítik, felső részükön helyenként palmettákkal kiegészülve (használt akantuszlevele stukkók bukkannak fel a Brukenthal-palota belső tereiben is). A kettős hevederek falpillérekre szaladnak le, melyeket a főhomlokzatiakat idéző, dór jellegű fejezetekkel ellátott pilaszterkötegek tagolnak, fölöttük cseppdíszes triglifek, majd fogsorral kiegészülve, plasztikus párkányzat látható. Ilyen pilaszterpárok tagolják a félköríves záradék falait és hasonló tagozatok díszítik a tornyot tartó széles pillérek felületét is.

A belső tér hangulatára ez az erőteljesen klasszicizáló architektúra nyomja rá a bélyegét. A szigorú építészeti formák hatását a szószerű díszítettsége ellensúlyozza némileg – a csehsüvegboltozatok alsó sarkaiban meghúzódó, helyenként palmettákkal kiegészülő kis akantuszlevelek, az íves karzatmellvédek idézik ugyan a barokk ízlésvilágot, de oldani már alig akarják az architektonikus rend fegyelmét. Az ilyen jellegű téralakítás, akárcsak a stukkódíszek szinte teljes mellőzése 1784-ben még nem tekinthető teljesen magától értetődőnek az erdélyi templomépítészetben és tudatos klasszicizálást sejtet. A hatást tovább erősíti a fehérre meszelt falak puritán egyszerűsége, hirdetve a protestáns eszményt, mely szerint a hit nem cifra templomokban, hanem elsősorban a lélekben lakik.

Közismert, hogy az igehirdetés és az úrvacsora fontossága, valamint a lelkész láthatóságának és hallhatóságának igénye a 16–17. században a protestáns templomtér centralizálódását

87 „... a sok Templom a Népet boldogabbá nem teszi, a tzifra templom az Embert nem idvezíti, hanem az Igaz Tudománnyal egybe kötött Élet és jó tselekedetek, az igaz isteni Esméret és Tisztelet, az Igaz Keresztény Vallás és annak gyakorlása.” BENKŐ: i. m.

88 Az ajtó igényes asztalosmunka. Szárnyanként alul-felül egy-egy hullámos záródású, gyöngysoros keretelésű mélyített mező tagolja. A két kisebb méretű alsót vésett, rokokó jellegű virágdíszes rács tölti ki és volutában végződő faragványok zárják, a felső kettőben virágokból és kis voluta-szerű elemekből alkotott keretek láthatók. Az ajtószárnyak között magas, lábazatszerű konzolon pikkelyes díszítésű, gyöngysoros szegélyű osztóelem, melynek aljára virágtövet, tetejére volutába csavarodó akantuszlevelek közé illesztett tulipándíszeket faragtak.

89 Az „elavult” első orgona újra cserélését 1857-ben vállalta Szabó János marosvásárhelyi mester 760 forintért. (*Presbitériumi jegyzőkönyv 1856–1870*, 21, 25–26, 29–31, 45, 46, 53; vö. EGERPATÁKI KIS: i. m. 7.) A mai orgonát – a régi felhasználásával – az 1950-as évek végén végén készítette a marosvásárhelyi Mesny János. Az orgonaszekrény Ernst Stenzel építész által jelzett terveit 1958-ban hagyta jóvá a püspökség. (építésének bőséges forrásanyaga az egyházközség rendezetlen levéltári anyagában, a továbbiakban *Rendezetlen anyag*). A mai orgona tűnik fel a belsőről készült Emil Fischer-féle fotón is (a kép 1930 körüli keltezését cáfolja, hogy látható rajta az orgonakészítés 1958-as emléktáblája az ajtó felett. A képet közli: IVÁNUŞ: i. m. 48.

vonta maga után Európa fejlettebb vidékein, kör, ellipszis, görögkereszt és háromszög alakú, valamint keresztengelyes alaprajzok változatos formáit hozva létre. Az is köztudott, hogy tájainkon ezek – különféle okokból – alig hatottak, a centralizálás általában a berendezés módja révén valósult meg a középkorból örökölt, eredendően hosszházas, de még az újonnan épült barokk templomokban is: a szószék a hajó hosszanti falán vagy a szentély és a hajó találkozásánál kapott helyet, előtte az úrasztalával, ezek köré csoportosították két vagy három oldalról a padokat, adott esetben a karzatokat.⁹⁰ A szebeni templom belső tere azonban híján van mindenféle centrális rendezőelvnek: egyértelműen a hosszengely mentén szerveződik, ezt erősíti a fókuszpontba állított szószék fele irányított padok két hosszú sora is. A falban kialakított lépcsőfelfjáró arról tanúskodik, hogy a szószék helye, következésképpen a térszervezés módja a 18. század óta nem változott. Az „ország” fővárosának temploma körül bábáskodó református elit tehát – élén a nyugat-európai egyetemeket megjáró főurakkal és akadémiaitá lelkészekkel – nem nyúlt az arrafele divatozó, a protestáns identitást és liturgiai igényeket elvileg jobban érvényre juttató, centrális megoldásokhoz. A szokatlantól való vélhető idegenkedés mellett ennek gyakorlati oka is volt: a Thomas Filtschtől vásárolt keskeny szalagtelek észszerű beépítésére csakis a hosszházas megoldás kínálkozott. Eltekintettek azonban bármiféle hosszházbba csempészett centralizáló tértípus alkalmazásától (lásd néhány év múlva a kolozsvári unitárius templomot)⁹¹ és lemondtak a korban általános „féloldalas” berendezés révén való központosításról is. Nem kizárt, hogy a helyszíni adottságokkal számot vető pragmatizmus építészeti tudatossággal is párosult, hiszen a megvalósult tér épp erőteljes axialitása révén hat a fókuszpontba állított szószékre irányítva a tekintetet. A tér nem túl méretes, akusztikája egyenesen kiváló, így hosszházas elrendezésével is maradéktalanul kielégíti a református liturgiai igényeket, érvényesítve a tételt, mely szerint „*az Hit vagyon a hallásból, az hallás az Isten Sz[ent] beszédéből, a melly prédikáltatik.*”⁹²

„...EZ AZ ISTEN HÁZA MÉLTÁN ÖSZVE OMLÁSSAL FENYEGETHET”⁹³

A szebeni eklézsia gyors fejlődésének történelmi változás vetett véget: a Gubernium 1790-ben Kolozsvárra költözött, Szeben központi szerepe megszűnt, a kormányzati tisztségeket betöltő főrangúak és a hivatalnokok pedig elhagyták a várost. A reformátusok létszáma és anyagi ereje így drasztikusan megcsappant. A 19. század első évtizedeire a templom állagának romlása hűen tükrözte a végbement változásokat. Már 1801-ben a fedeléről potyogó cserepek

90 A témában haszonnal forgatható: BIBÓ István: *Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése*. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények XI(1967). 525–564; RÓKA Enikő: *Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáló építészeti hagyomány*. Ars Hungarica XXIV(1996). 2. 117–121; KOVÁCS András: *Malomárka evangélikus templomáról = Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. VADAS Ferenc. Hild-Ybl Alapítvány, Bp., 2004. 103–107; ORBÁN János: *A 18. századi Erdély református templomépítkezéseiről*. Magyar Építőművészet. Post scriptum VIII(2008). 46. 5–10.

91 B. NAGY: *i. m.* 44.

92 BENKŐ: *i. m.*

93 Lásd a 96. lábjegyzetet.

a megyesi magisztrátus szomszédos házát veszélyeztették.⁹⁴ 1820-ra az épület gondjai hatványozódtak: a Főkonzisztóriumhoz címzett segedelem-kérő levél szerint a hiányos héjazat miatt az eső már a falakat mosta és sürgős javítások híján a templom – a reformátusság világára szóló szégyenére – összeomlással fenyegetett.⁹⁵ A Főkonzisztórium 1821-ben országos gyűjtést készült indítani,⁹⁶ egyúttal kézbe vette az egyházközség zavaros személyzeti⁹⁷ és anyagi⁹⁸ helyzetének rendezését.

1821 szeptemberében helyszíni szemlére kérték fel Katona Zsigmond ideiglenes konzisztórium elnököt, guberniumi tanácsost; aki Schilling Boldizsár hadmérnök, Johann Beer ács és egy kőművespallér társaságában számba is vette a romlásokat. Jelentése szerint a hajó koronázópárkánya a megyesiek háza felőli oldalon a hiányos héjazat miatt elázott és leomlott, a kötésfák elrothadtak, a párkányról a vizet elvezető toldalék-fedélrész szarufái pedig, támasz nélkül maradva megereszkedtek. Az eső így szabadon áztatta a templom falait és a nagy szarufák végeit, olyannyira, hogy sürgős beavatkozás híján a teljes fedél omlásától lehetett tartani. Átmeneti megoldásként a helyszínelők a tönkrement rövid szarufák pótlását és a víz elvezetését javasolták, melynek költsége Johann Beer ácspallér becslése szerint 98 rajnai forint 39 krajcár lett volna.⁹⁹ A Főkonzisztórium elfogadta a javaslatot, kiutalta a gyorssegélyt, a

94 A megyesi előljárók a Főkonzisztóriumhoz. Medgyes, 1801. február 3, 1801. augusztus 20. *Főkonzisztórium levéltár*, Ügyiratok, 45, 195/1801.

95 „[Az eső] annak már egy felől mezítelen álló falait szabadon mosván, bizonyosan jövendőben kárpíttya is bészakadozván, vallásunk gyalázattjára ez az Isten háza, mely oly Religiohoz való buzgósággal épített volt hajdon, fenn alhatósága fundációkkal támogatott, méltán össze omlással fenyegethet. Ezer örömmel magunk erőnkkel is reparáltatnok, de ez az Ecclesia csak egy néhány kicsi fizetési dicasterialistákból és vagy két, hasonlóképpen szegény mester emberekből, cselédekből és más egyéb, semmi tehetséggel nem bíró jövedvényekből állván, büntelen kéntelenítettünk elnyelni a más vallásúaknak pirongságokat, hogy úgy elszenvedjük sorvadni az Úrnak házáat.” A szebeni eklézsia a Főkonzisztóriumhoz. Datálatlan [1820. szeptember]. *Főkonzisztórium levéltár*, Ügyiratok, 251/1820.

96 Uo. 252/1821. Felmerült a magyarországi collecta lehetősége is (előzőleg az erdélyiek hasonló úton támogatták 2537 rajnai forinttal a pesti református templom építését). Uo. 190/1821.

97 Kis Zsigmond lelképásztorral szemben fegyelmi kérdések merültek fel, a Főkonzisztórium felvetette elmozdításának lehetőségét is, de erre, Bodola János esperes álláspontjával összhangban, nem került sor, a lelkész 1816–1836 között szolgált Szebenben (Uo. 194/1821, vö. *Szebeni protocollum*, 64). 1821. december 2-án a lemondó Bethlen Pál helyett (aki „lakását állandóul Keresdre változtatta”) Radák Istvánt – aki 1818-tól már „segéd” kurátor volt Bethlen mellett – nevezték ki a szebeni eklézsia fő inspector kurátorának (*Főkonzisztórium levéltár*, Ügyiratok, 254/1821); 1822. január 6-án pedig Szilágyi Józsefet („cameralis rationum consultor”) domesticus curatornak (Uo. 194/1821). Szilágyi a templom 1822-es javítását ugyan még levezényelte, de a tisztséget nem vállalta (Uo. 210/1822); lemondását 1825. augusztus 21-én, számadása jóváhagyását követően fogadták el (Uo. 278/1825), amikor Radák javaslatára új domesticus curatort tudtak kinevezni az építés körül szorgoskodó Kenderesi Ferenc („provincialis commissarialis rationum officialis”) személyében (Uo. 282/1825). Az egyházközség 19. századi történetéhez további értékes adatokat nyújt Kis Károly írása (Kis Zsigmond lelkész fia). Lásd EGERPATAKI KIS: i. m.

98 A hajdani gazdag pénzbeli alapítványok a devalváció következtében meggyengültek, részben elkallódtak, kifizetésük már a kilencvenes években akadozott. A tőkék állapotának tisztázására Radák tett erőfeszítéseket: *Főkonzisztórium levéltár*, Ügyiratok, 297/1823; vö. EGERPATAKI KIS: i. m. 6.

99 Katona Zsigmond a Főkonzisztóriumhoz. Kolozsvár, 1821. december 1. *Főkonzisztórium levéltár*, Ügyiratok, 254/1821.

munkálatokat 1822 tavaszán Schilling hadmérnök felügyelete mellett Joseph Kosack ácspallérral végbe is vitették, sőt, az összegből a megromladozott főbejárati lépcső javítására is futotta.¹⁰⁰

A fedél és a romlások teljes javítására 1825-ben kerülhetett sor, miután az erre a célra szervezett gyűjtés végre kezdte meghozni a gyümölcsseit.¹⁰¹ Schilling Boldizsár véleményét másodszor is kikérték – az időközben Temesvárra áthelyezett hadmérnök segédkezni már nem tudott, de részletes leírást küldött az 1821-ben tapasztalt állapotokról: a hajó leomlott párkánya fölött foghíjassá vált cserepezés miatt rothadtak el a szarufák és kötőgerendák csapolásai, a fedélszék süllyedését okozva – ennek ideiglenes javítása történt meg 1822-ben. „*A megromlott párkálynak radicaliter való helyreállítását azzal intéztem el: hogy az egész még fennálló párkányok, melyek az imitt-amott szemmel látó meghasodás után hosszas tartósságot úgysem ígérnek, rontassanak le, és azoknak helyibe építtessék egy közönséges párkány, kevesebb eléugrással, mint a mostani. Ezáltal megbomlik, az igaz, az épület Symmetriája és Stylussa, minthogy a homlokfal (ha jól emlékezem) dorisí renddel vagyon ékesítve, melynek párkánya az egész templomot körülfogja. De ez annyiba mégsem rontja meg a Symetriát, hogy az építendő párkányok a templomnak szomszéd épületek között való elrejtése által nem tűnnek szembe*” – javasolta a hadmérnök, a tönkrement szarufák és kötőgerendák cseréjével együtt.¹⁰² Schilling szakvéleményének leküldése mellett az addig gyűlt 2232 magyar forint és 73 dénár Radák Istvánnak való folyósításáról a Főkonzisztórium április 10-én döntött, felhatalmazva Radákot a munkálatok elkezdésére.¹⁰³ Schilling távozása miatt Adámi András szebenszéki és szebeni városi geometra közreműködését kérték, aki Kraemer András kőműves- és Gratus Garmer ácspallérral a helyszínen el is készítette a plánumot és költségtervet, ezeket június 2-án hagyta jóvá a Főkonzisztórium.¹⁰⁴ A munka csaknem teljes egészében Schilling útmutatásai szerint indult meg, „a legjobb itt helyben található mesteremberek által”, Adámi András geometra buzgó felügyeletével.¹⁰⁵ 1825. október 2-án a munkálatok zöme készen állt,¹⁰⁶ az „*építés körül magukat megmutató*” he-

100 Szilágyi Mihály levele a Főkonzisztóriumhoz. Szeben, 1822. június 23. Elszámolás a kiutalt 100 rajnai forintról: 1822. június 20. A lépcsőknél számláik tanúsága szerint Michael Scheuer lakatos és Thomas Sztetz kőműves dolgozott. Uo. 210/1822.

101 A kéregető levél 1821-ben készült fogalmazványát (*Főkonzisztórium levéltár*, Ügyiratok, 252/1821) csak 1823-ban véglegesítették, a nyomtatott kéregető levelet november 2-án keltezték, alaposan számba véve a világi jóltevőket is (Uo. 371/1823). Az esperességek, egyházközségek 1824–1825 folyamán reagáltak (Uo. 328, 438, 450 /1824; 172, 173, 274, 275, 294/1825; Elszámolás: uo. 261/1826, 340/1830). 1825 áprilisában Radák Istvánnak 2232 magyar forint 73 dénárt folyósítottak (Uo. 96/1823), szeptemberig ez 2992 magyar forint 17 dénára szaporodott (Uo. 237/1825) de ezt követően az összeg még növekedett.

102 Schilling Boldizsár a Főkonzisztóriumhoz. Temesvár, 1825. március 24. Uo. 95/1825.

103 Együttal sürgették az adakozásban elmaradt esperességeknél és eklézsiáknál az adományok küldését. Leirat-fogalmazványok. 1825. április 10. Uo. 96/1825.

104 Kenderesi Ferenc a Főkonzisztóriumhoz. Szeben, 1825. május 17. Uo. 158/1825. Nem hagyták viszont jóvá a parókia renoválását, azt az egyházközség hatáskörébe utalták.

105 Radák István a Főkonzisztóriumhoz. Szeben, 1825. június 13. Uo. 282/1825.

106 Radák István a Főkonzisztóriumhoz. Szeben, 1825. október 2. Itt indokolja a parókia javításának sürgősségét is: „*A szebeni templom jó móddal reparálva lesz, vagy talám eddig meg is van. A jó mesteremberek jó és állandó munkát készítettek, amint ezt magam is közelebbről láttam. A parochialis telken levő épületek is elkerülhetetlen repara[ti]ót kívánnak, különben idővel a nagy romlást nagyobb költség-*

lyiek már szeptember 11-én úgy értékelték a presbitériumi gyűlésen, hogy „*az csakugyan mostan jobb móddal készült, mind volt újonnan készítve*”.¹⁰⁷

A többé-kevésbé jókedvű adakozóktól gyűjtött több, mint 3000 forintnak köszönhetően a hajdani guberniumi székváros lerongyolódott református temploma, ha tetemes ráfordítás árán is, de megújult az 1820-as években. Fontos leszögeznünk, hogy a források szerint ez a felújítás a templom építészeti arculatát különösebben nem érintette, mindössze a hajó koronázópárkányának egy egyszerűbb, kevésbé tagolt változattal való lecserélését írta elő (ehhez hozzá kell tennünk, hogy napjainkban nem észlelhető különösebb eltérés a párkányzat főhomlokzati és hajón végigfutó szakasza között, kérdéses tehát, hogy ez megvalósult-e). Figyelemre méltó Schilling Boldizsár (1787, Kolozsvár – 1861, Graz) szereplése: a Szebenben állomásozó hadmérnökhöz a Főkonzisztórium ez idő tájt szívesen fordult építészeti kérdésekben, 1823–1825 között készített nagyszabású terveit alapján kezdték el az enyedi kollégium új épületeit is.¹⁰⁸ A szakfelügyeletet Temesvárra távozása után is fontosnak tartották, és mint láttuk, Adámi András szebenszéki geometrára bízta. A fedélszéken dolgozó Gratus Gramer ácspallér személye sem ismeretlen a korabeli erdélyi építőtelepeken: kutatásaink szerint ez a segesvári mester készítette 1818-ban a marosvásárhelyi református Kistemplom kiváló fedélszerkezetét.¹⁰⁹

Az egyházközségi levéltár időszakos rendezetlensége miatt nem áll módunkban az elvárható alapossággal végigkövetni a felújítások teljes 19–20. századi krónikáját. Szalay Ferenc építész¹¹⁰ 1880-ban keltezett igényes felmérési rajzai mindenesetre a 19. század utolsó évtize-

gel kell helyrehozni. Ugyanis kivált az udvarra bé nyúló szárnya (Flügel) az épületnek nagyon megromlott: a külső falai bolthajtásai meghasadoztak, kivált azon okból, hogy az első építéskor egy része valami régi, rossz, elsovadt fundamentumra építettett, az úgynevezett Classis elpusztult, mert a közelebbi cantorok, rectorok idejébe nem is volt szükség reájá, nem lévén alkalmasok a gyermekek tanítására, a melyből következett az is, hogy a részünken való szülék is más vallású iskolákba taníttatni gyermekeiket kéntelenek voltak. Most már a Classist is szükség volna oly állapotba hozni, hogy a gyermekek télbe-nyárba egyaránt taníttathassanak, mert egy jó rector van Szebenbe, a kinek máris feles számú tanítvánnyal vadnak, most közelebből dicséretes exament producalt publice a templomba, ami igen régen nem történt Szebenbe.” A Főkonzisztórium további információkat kért az épület bérlők általi nem megfelelő használatáról. Uo. 348/1825.

107 Szebeni protocollum, 121.

108 Életrajzi adataival együtt lásd ORBÁN János: *Református kollégiumépítkezések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában. Nagyenyed, Marosvásárhely, Kolozsvár*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat II(XII, 2007). 256, 277. A bécsi hadmérnöki akadémiára (Laimgrube) 1805-ben iratkozott be (SZABÓ-SZÖGI: i. m. 400). Halálának pontos helyét és idejét (Graz, 1861. július 6, este 9 óra) egy birtokunkban lévő, a grazi evangélikus anyakönyvből származó kivonatból ismerjük.

109 ORBÁN János: *A marosvásárhelyi Kistemplom építéstörténete*. Műemlékfelújítási dokumentáció, 2012. Kézirat.

110 Szalay Ferenc (1840–1930) az 1870-es évek közepétől presbiter, 1880-tól algondnok, majd főgondnok, a későbbiekben egyházmegyei műszaki előadó volt. Tervezőként és kivitelezőként egyaránt működött, az egyházközség építésiügyeivel a teljes időszakban ő foglalkozott, sőt, még 1923-ban is ő vezette a felekezeti iskola építését (előzőleg 12 tervvariánst készített). A 90 évet megért, igen aktív építész számos református építkezésnél felbukkan (Abrudbánya, Kolozsvár–Hidelve, nagyenyedi kollégium főépülete, stb.), de pályája ezen túl is jelentékenynek tűnik az erdélyi

deire irányítják a kutatói figyelmet (3. és 6. kép).¹¹¹ A fennállása centenáriuma készül egyházközség 1881–1886 között végzett javításokat templomán, az algondnoki tisztséget is betöltő építész „felvételi” rajzai ezt a munkát előzték meg. A kivitelezés is Szalayra hárult, fontosabb részei a boltozatok és a fedélszék vaskapcsokkal való erősítése, a fedélszék javítása és átcserépezése voltak. A mai állapotokkal szinte teljesen megegyező előzetes felmérési rajzok azt sugallják, hogy lényegesen ez a felújítás sem formálta át az épület architektúráját.¹¹² Drasztikus beavatkozást jelentett volna viszont Szalay 1911-es átalakítási terveinek megvalósulása: az oldalfalakba ékelt, a torony belső tartópillérei előtt a hajót teljes szélességében átfogó vasgerendákra terhelt, ívelt mellvédű bővítménnyel szeretne volna növelni a karzat befogadóké-

historizáló építéset szempontjából. Lásd Presbitériumi jegyzőkönyv 1871–1886, 183. Szebeni Református Egyházközség Levéltára, I/25 (a továbbiakban *Presbitériumi jegyzőkönyv 1871–1886*).; Presbitériumi jegyzőkönyvek 1887–1906, 1906–1933, passim; Jegyzőkönyv a szebeni református egyházközség 1923. szeptember 27-i díszgyűléséről, Szalay Ferenc örökös gondnoknak ajánlva. *Rendezetlen anyag*; SZILÁDY Zoltán: *Szalay Ferenc. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye LXVII(1933). 43–44. (1933. X. 29.) 247–248.*; B. NAGY Margit: *Kagerbauer Antal és a romanika építészete Erdélyben = Uő: Stílusok, művek, mesterek*. Buk. 1977. 86.; GAAL György: *Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban = Kolozsvár 1000 éve*. Szerk. DÁNÉ Tibor Kálmán et alii. Kvár, 2001. 341.

- 111 A parókia levéltárában 2013-ban a rajzsorozat hat darabját válogattuk össze. Feliratuk egységesen: „A nagyszebeni ev. ref. Templom és Paplak felvételi rajza”. A rajzlapok mérete: 587×431 mm. A jobb alsó sarokban mindenik datálva és szignálva: „Nagyszeben, Szeptember hó 12-én, 1880. Szalay Ferenc építész”. Az egyes rajzlapok a következő részleteket ábrázolják: 1. Homlokzatrajz (részlete a 3. képen); 2. Földszinti alaprajz (részlete a 6. képen); 3. Emeleti alaprajz; 4. Hosszmetszet, toronyalaprajzok; 5. Keresztmetszet; 6. A parókia főhomlokzati szárnyának keresztmetszete.
- 112 Bodrogi Sámuel lelkész 1879-ben vetette fel, hogy az egyházközség fennállásának századik évfordulóján illő volna, hogy „e nevezetes év minden tekintetben úgy találja egyházunkat, amint azt boldog emlékü alapítóink célozták”. Szalayt az ezután felálló bizottság kérte fel a templom és paplak állapotának vizsgálatára, a felmérési rajzokat és a javítások költségelőirányzatát 1880. október 10-én mutatta be. Az 5629 forint 50 krajcárra becsült javítás költségeit a nem túl népes egyházközség rovatlan útján próbálta 1881–1886 között behajtani nem túl vagyonos híveitől. 1882-ben Szalayt kérték fel a kivitelezésre, aki (miután előirányzatát Wawrek János m. kir. főmérnök jóváhagyólag felülvizsgálta), szem előtt tartva a javítások elődázhatatlan voltát, szinte a teljes költséget megelőlegezve kezdte el a munkát. Közben az istentiszteleteket is kénytelenek voltak beszüntetni az életveszélyessé vált templomban. A munkát 1886-ban Lattenberg Lajos mérnök felülvizsgálati jegyzőkönyve alapján vették át. Az ez alkalommal, október 31-én kelt közgyűlési jegyzőkönyv szerint az összeg javarészével, szinte 3500 forinttal még mindig tartoztak a nagylelkű kivitelezőnek, de november 28-án mégiscsak méltó körülmények között ünnepelhették a centenáriumot. (*Presbitériumi jegyzőkönyv 1871–1886*, 166, 188–192, 226, 229, 237–240, 250, 352–354, 358, 371.) A javítások ügye az Igazgatótanács asztalán is megfordult, itt Székely János mérnökkel véleményeztették a felújítási tervet, aki szerint „a fedél himbálása szeles idők alkalmával” ezek kivitelezése esetén sem fog megszűnni, javasolta a fedélszék olyan módon való átalakítását, hogy nyomása a főfalakra függőleges legyen. Lásd Székely János a püspökhöz. Kolozsvár, 1884. április 25. Főkonzisztórium levéltár, 659/1884. További iratok: 206/1883, 527/1883, 290, 577/1884 (hiány), 391/1884.

pességét (10. kép).¹¹³ A presbitérium előtt 1914. június 30-án bemutatott terv¹¹⁴ kivitelezése azonban forráshiány és a küszöbön álló háború miatt elmaradt.¹¹⁵

EPILÓGUS

A szebeni református egyházközséget Erdélyben igényesnek számító templomával együtt a város kormányzati szerepe, valamint a református főrangúak áldozatvállalása hívta életre a túrelmi rendeletet követő évek lendületében. Parókiája egyben a Főkonzisztórium székhelye, lelkészei kiválóan képzett akadémisták (1787-től a Főkonzisztórium tagjai¹¹⁶), kurátorai befolyásos főurak voltak. Látványos fejlődését azonban a történelmi körülmények rövid életűvé tették: a Gubernium elköltözésével Szeben központi szerepe megszűnt, az egyházközség kiváltságos pozíciója elenyészett. A dicsőséges hét esztendő tanújaként csak a templom, valamint a „Testis temporis” mottóval útjára bocsátott egyházközségi jegyzőkönyv maradt a városban. Munkánk során is e kettő – az épület, valamint a levéltári források – segítségével tettünk kísérletet a gyorsan tovatűnő, ámde a 18. század erdélyi reformátusai számára oly fontos szebeni virágkor és az ezzel összefüggő művészettörténeti jelenségek körvonalazására.

REFORMED CHURCH IN THE REGENCY TOWN OF THE TRANSYLVANIAN GUBERNIUM

Keywords: *baroque, architecture, Reformed church, Farkas Bánffy, Samuel Krempels, Balthasar Schilling, Sibiu, Transylvanian Gubernium*

Our study aims to explore the building history of the Reformed church from Szeben (Sibiu) based on archival sources. The building of the church started, during the reign of Joseph II, after the implementation of the grace and concivilitas edict. Its construction was ratified after the emperor's visit to Transylvania in 1783. The constructions between 1784 and 1785 were done with the guidance of Samuel Krempels foreman stonemason from Szeben, and Johann Schneider foreman carpenter. Its consecration took place on the 26th of November 1786. Its pulpit's crown of beautifully finished classicizing late baroque was ready in 1789, its parapet in 1790.

113 A parókia levéltárában 2013-ban a tervsorozat négy darabját azonosítottuk. Feliratuk egységesen: „Tervrajz a nagyszebeni ref. templomban építendő karzathoz”. Szignálva és datálva egységesen jobbra lent: „Nagyszeben 1913 Juni 3. Szalay Ferenc sk. építőmester, nyugalomban” Lépték: 1:50. A tervlapok a következő részleteket ábrázolják: 1. A karzat alaprajza (296×350 mm); 2. Szerkezeti alaprajz (299×348 mm); 3. Keresztmetszet AB után (300×349 mm); 4. Metszet CD után (300×349 mm).

114 Presbitériumi jegyzőkönyv 1906–1933. 1914. június 30. *Rendezetlen anyag*.

115 Nagyobb arányú műemléki felújításokról a továbbiakban az 1960-as évek első feléből, illetve az 1970-es évek végéről tudunk. Az Ernst Sonntag építész által 1962-ben készített tervek és felújítási dokumentáció, valamint a Hermann Fabini közreműködésével 1976–1977-ben összeállított tervezet iratait lásd: *Rendezetlen anyag*.

116 *Szebeni protocollum*, 42.

The financial supporters and directors of the construction were high ranking Reformed office holders of the Gubernium, to who after the long decades of counterreformation, the building of a Reformed church in the country's capital was especially important from a representational point of view. The most important supporter of the congregation was Baron Farkas Bánffy (1723–1794) influential politician of the era, councillor of the government, from 1787 treasurer, and president of the Reformed Superior Consistory, who with donations of thousands of forints and prestigious endowments laid the material foundations of the construction and the operation of the parish.

The church itself belongs to those types of frontal mid-tower churches that have their tower drawn into the space of the nave, with its main façade oriented to the street line. This meant an ingenious solution in the case of towns with densely built narrow plots therefore it was not inadvertently used in this period in Brassó (Braşov) for the Peter and Paul parish church (1776–1782), the Unitarian church from Abrudbánya – Abrud – (around 1796), the Unitarian (1792–1796) and the Lutheran (1816–1829) church from Kolozsvár (Cluj-Napoca). The atmosphere of the inner space is determined by a strong classicizing architecture. In its inner form and fitting an atrium was applied, regardless of the then fashionable centralized Protestant ground plan types.

The Transylvanian Gubernium (government) – with its officers and clerks – left Szeben in 1790. As a result of this, the number and financial strength of the Calvinistic church in Szeben dramatically declined. All of this was shortly reflected in the state of the church; in 1825 the seriously damaged roof structure was repaired from a national fundraising supported by the Supreme Consistory based on the instructions given by Balthasar Schilling military engineer, and the contribution of mason foreman András Kraemer, and carpenter foreman Garmer Gratus. However, the church's architectural appearance was not changed during this renovation.

BISERICĂ REFORMATĂ ÎN CAPITALA GUBERNIALĂ

Cuvinte-cheie: *baroc, arhitectură, biserica reformată, Farkas Bánffy, Samuel Krempels, Balthasar Schilling, Sibiu, Guberniul Transilvaniei*

Studiul nostru reprezintă o tentativă de relevare a istoricului construcției bisericii reformate din Sibiu pe baza cercetărilor de arhivă. Posibilitatea construcției bisericii s-a ivit în timpul domniei lui Iosif al II-lea, după intrarea în vigoare a edictului de toleranță și a edictului concivilitas, construirea ei fiind aprobată personal de către împărat în cursul vizitei sale din Transilvania în anul 1783. Lucrările s-au desfășurat între 1784–1784 sub conducerea maistrului zidar Samuel Krempels și a maistrului dulgher Johann Schneider. Sfințirea lăcașului a avut loc la 26 noiembrie 1786. Coroana amvonului, cu detalii decorative în stilul barocului tardiv clasicizant, a fost executată în 1789, iar parapetul în 1790.

Finanțatorii și coordonatorii construcției au fost aristocrații reformați aflați în funcții publice în capitala gubernială, pentru care, după anii lungi ai contrareforme, era extrem de important și din punct de vedere reprezentativ construirea unei biserici reformate în capitala țării. Cel mai important susținător al bisericii a fost influentul politician al vremii, baronul Farkas Bánffy (1723–1794), consilier gubernial, trezorier din 1787, președintele Consistoriului Suprem reformat, care a pus bazele materiale ale construcției și funcționării parohiei prin donații de mai multe mii de forinți și ctitorii prestigioase.

Biserica se înscrie în tipologia bisericilor cu turnul „vestic” înglobat în navă, fațada principală fiind în consecință aliniată axei străzii. Aceasta reprezenta o soluție avantajoasă mai ales în cazul parcelelor înguste ale străzilor urbane intens construite, nu este așadar deloc întâmplător că a fost adoptată în aceeași perioadă și la Braşov de biserica romano-catolică „Petru și Pavel” (1776–1782), de biserica unitariană din Abrud (în jurul anului 1796), respectiv de biserica unitariană (1792–1796), apoi și biserica evanghelică (1816–1829) din Cluj. Ambianța spațiului interior este dominată de arhitectura puternic clasicizantă. În structurarea și amenajarea interioară s-a adoptat clar planul cu axa longitudinală accen-

tuată, proiectantul abătându-se de la tipurile de planuri centrale, la modă atunci în mediul protestant european.

Guberniul Transilvaniei – împreună cu funcționarii săi – s-a mutat de la Sibiu în anul 1790. Drept urmare, numărul și forța financiară a reformatilor din Sibiu a scăzut drastic, ceea ce s-a reflectat foarte curând și în starea bisericii. Șarpanta avariata grav în 1825 s-a putut repara numai din donații strânse la scară națională cu sprijinul Consistoriului Suprem, sub îndrumarea inginerului-militar Balthasar Schilling, cu participarea maistrului zidar András Kraemer și a maistrului dulgher Gratus Garmer. Această renovare nu a afectat însă cu nimic aspectul arhitectonic al bisericii.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. A szebeni református templom a 19. sz. közepén. Színes nyomat a Szebeni Református Egyházközség tulajdonában / Calvinist church of Sibiu at the middle of the 19th Century. Colored stamp in the property of Calvinist Parish of Sibiu / Biserica reformată din Sibiu la mijlocul secolului al 19-lea. Stampă colorată în proprietatea Parohiei Reformate din Sibiu

2. A szebeni református templom (Emil Fischer felv.). Közli: Nicușor Dănuț IVĂNUȘ: *Sibiul de altădată în colecția Emil Fischer* 2. Sibiu, 2007, 47. / Calvinist church of Sibiu (picture by Emil Fischer) After: Nicușor Dănuț IVĂNUȘ: *Sibiul de altădată în colecția Emil Fischer* 2. Sibiu, 2007, 47. / Biserica reformată din Sibiu (foto: Emil Fischer). După: Nicușor Dănuț IVĂNUȘ: *Sibiul de altădată în colecția Emil Fischer* 2. Sibiu, 2007, 47.

3. Főhomlokzati felmérés (Szalay Ferenc, 1880). A Szebeni Református Egyházközség levéltárában / Elevation of the main façade (Ferenc Szalay, 1880). Archives of the Calvinist Parish of Sibiu / Releveul fațadei principale (Ferenc Szalay, 1880). Arhiva Parohiei Reformate din Sibiu

4. Füzéres szemöldökdisz a főhomlokzaton (2013) / Garland decoration on the main façade (2013) / Decor de ghirlande pe fațada principală (2013)

5. A bejárati ajtó lakatosmunkái (2013) / Ironwork on the entrance-door (2013) / Feroneria ușii de intrare (2013)

6. Alaprajzi felmérés (Szalay Ferenc, 1880). A Szebeni Református Egyházközség levéltárában / Elevation of the plan (Ferenc Szalay, 1880). Archives of the Calvinist Parish of Sibiu / Releveul planului bisericii (Ferenc Szalay, 1880). Arhiva Parohiei Reformate din Sibiu

7. A toronyalj hajó felőli nézete (2013) / Ground-floor of the tower from the nave (2013) / Parterul turnului dinspre navă (2013)

8. A szószék (2013) / The ambo (2013) / Amvonul (2013)

9. A szószék részlete (2013) / The ambo, detail (2013) / Amvonul, detaliu (2013)

10. Kivitelezetlen karzat-átalakítási terv (Szalay Ferenc, 1911). A Szebeni Református Egyházközség levéltárában / Unrealized design for the transformation of the gallery (Ferenc Szalay, 1911). Archives of the Calvinist Parish of Sibiu / Plan nerealizat pentru transformarea tribunei (Ferenc Szalay, 1911). Arhiva Parohiei Reformate din Sibiu

ORBÁN JÁNOS

2

3

4

5

6

7

8

9

10